

Μνήμων

Τόμ. 18 (1996)

A Cultural History of Gesture from Antiquity to the Present Day, with an introduction by Sir Keith Thomas, edited by Jan Bremmer and Herman Roodenburg

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΥΡΚΙΝΗ

doi: [10.12681/mnimon.553](https://doi.org/10.12681/mnimon.553)

Βιβλιογραφική αναφορά:

KYPKINH A. (1996). A Cultural History of Gesture from Antiquity to the Present Day, with an introduction by Sir Keith Thomas, edited by Jan Bremmer and Herman Roodenburg. *Μνήμων*, 18, 218–223. <https://doi.org/10.12681/mnimon.553>

προόδου που έχει συντελεστεί στην έρευνα, ότι η πάλοι ποτέ επισήμως κυριαρχούσα θέση περί καλοπροαίρετης επέμβασης του

ξένου παράγοντα μάλλον δεν έχει ελπίδες να αναβιώσει. Η μελέτη αυτή συμβάλλει αποφασιστικά και στο σημείο αυτό.

ΠΡΟΚΟΠΗΣ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ

A Cultural History of Gesture from Antiquity to the Present Day, with an introduction by Sir Keith Thomas, edited by Jan Bremmer and Herman Roodenburg, Καίμπριτζ, Polity Press, 1993, XIV+268 σ.

Συνήθως θεωρούμε τις χειρονομίες μας «φυσικές». Μια προσεκτική ματιά όμως στην ιστορία μάς αποκαλύπτει ότι αυτές αλλάζουν από εποχή σε εποχή και διαφέρουν από κουλτούρα σε κουλτούρα. Οι αλλαγές και οι διαφοροποιήσεις αυτές μάς δι-

corps», *Journal de psychologie normale et pathologie*, 39 (1935). Από τότε το θέμα απασχόλησε κορυφαίους ερευνητές, όχι μόνο ιστορικούς αλλά και ανθρωπολόγους, ιστορικούς τέχνης και φιλολόγους. Ανάμεσα στα σχετικά δημοσιεύματα ξεχωρίζουν τα έργα του N. Elias, *Gestes et paroles dans les diverses familles liturgiques*, Ρώμη 1978 και *Gestures* (εκδ. J. C. Schmitt) στο *History and Anthropology*, 1 (1984).

Το ερευνητικό ενδιαφέρον για τις χειρονομίες ως μέσο μελέτης ενός κώδικα επικοινωνίας, που άμεσα σχετίζεται με την κοινωνική διαφοροποίηση στις διάφορες κουλτούρες, οδήγησε στην πραγματοποίηση το φθινόπωρο του 1989 ενός συνεδρίου, που έγινε στην Ουτρέχτη με συμμετοχή πολλών γνωστών ερευνητών. Οι ανακοινώσεις δημοσιεύτηκαν το 1991 (και σε paperback το 1993) από τον εκδοτικό οίκο Polity Press, με τη φροντίδα των Herman Roodenburg και Jan Bremmer και με τίτλο *A Cultural History of Gesture*.

Στόχος του βιβλίου είναι να ανταποκριθεί στα ενδιαφέροντα των σπουδαστών και ερευνητών της κοινωνιοπολιτισμικής ιστορίας, της ιστορίας της τέχνης, της ανθρωπολογίας, της κοινωνιολογίας, της κοινωνιογλωσσολογίας και της λαογραφίας.

Το έργο προλογίζει ο πρόεδρος του Corpus Christi College της Οξφόρδης sir Keith Thomas, ο οποίος τονίζει τη σημασία της σπουδής των χειρονομιών ως τομέα της μελέτης της mentalité των διαφόρων πολιτισμικών ομάδων και ως παρά-

νουν την ευκαιρία να μελετήσουμε κοινωνικές και πολιτισμικές εξελίξεις του παρελθόντος.

Η ιστορία των χειρονομιών βρήκε την κλασική της έκφραση το 1935 στη μελέτη του Marcel Mauss, «Les techniques du

γοντα απαλλαγής της ιστορικής ερμηνείας από εθνικά και κοινωνικά στερεότυπα/κλισέ.

Στο βιβλίο περιέχονται δέκα ανακοινώσεις με την παρακάτω σειρά:

1. «Walking, standing, and sitting in ancient Greek culture», του Ian Bremmer (καθηγητή Ιστορίας των Θρησκειών στο Πανεπιστήμιο του Groningen). Ο Bremmer εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο περπατούσαν (με μεγάλο διασκελισμό) ή στέκονταν οι ομηρικοί θεοί και ήρωες σε συνδυασμό με τη σχετική κριτική της στάσης αυτής από τη λυρική ποίηση (Αρχίλοχος), τον τρόπο παράταξης της αρχαϊκής ελληνικής φάλαγγας και το ιδεώδες της αθηναϊκής δημοκρατίας του 5ου π.Χ. αιώνα, που έφεγε μέσα από την τραγωδία τη βαρβαρική ελευθεριότητα των χειρονομιών και πρόβαλλε την ολύμπια ηρεμία ως ένδειξη ευγένειας και ήθους.

Η ηρεμία στο βάδισμα και στις άλλες κινήσεις υιοθετήθηκε ως δείγμα κοσμοστικότητας και από Πατέρες των πρώτων χριστιανικών χρόνων, όπως ο Αμβρόσιος, στο *De officiis*. Επιρροές από τις αντιλήψεις των Αρχαίων για τις πρόπουσες στάσεις δέχτηκε επίσης η στάση της προσευχής, η κλίση του κεφαλιού, η κατεύθυνση του βλέμματος, ο τρόπος της ικεσίας, η εκδήλωση του πένθους. Σε όλες αυτές τις εκδηλώσεις κυριαρχεί η αυτοσυγκράτηση. Ο ολύμπιος Περικλής, όπως περιγράφεται από τον Πλούταρχο, είναι το πρότυπο για την αποδεκτή σωματική κίνηση ή στάση όχι μόνο στα πρώτα χρόνια του χριστιανισμού αλλά και στην εποχή του Εράσμου.

2. «Gestures and conventions: the gestures of Roman actors and orators», του Fritz Graf (καθηγητή Λατινικής στο Πανεπιστήμιο της Βασιλείας). Η ανακοίνωση στηρίζεται στη μελέτη φιλολογικών κυρίως πηγών (Κικέρων, Κοϊντιλιανός), από τις οποίες προκύπτει ότι ενώ στόχος των Ρωμαίων ηθοποιών ήταν κυρίως η έκφραση του συναισθήματος σε όλη του την

ένταση, οι ρήτορες επιδίωκαν με τη στάση και τις χειρονομίες τους να επιδείξουν όχι μόνο την επιθετικότητα αλλά και τη σταθερότητά τους. Όφειλαν επίσης να φαίνονται ανδροπρεπείς, υγιείς, επίμονοι, σοβαροί, σεμνοί και, στο τέλος της αγόρευσης, εξουθενωμένοι από την προσπάθεια. Όλα αυτά ρυθμιζόνταν από την ένδυση και τη στάση τους, τομείς στους οποίους οι Λατίνοι δέχτηκαν ισχυρή επιρροή από τους Έλληνες. Με την προϊούσα κατάπτωση όμως της ρητορικής αλλά και των ηθών προς τα τέλη της ρωμαϊκής εποχής, η αυτοσυγκράτηση στη στάση άρχισε να υποχωρεί και κινήσεις και χειρονομίες γίνονταν συνεχώς εντονότερες. Η άποψη αυτή υποστηρίχτηκε επίσης από τον Σενέκα αλλά και από ουμανιστές, όπως ο Φίλιππος Μελάγγθων (*Elementa Rhetorices*, 1532).

3. «The rationale of gestures in the West: third to thirteenth centuries», του Jean-Claude Schmitt (Διευθυντή Σπουδών στην École des Hautes Études en Sciences Sociales, Παρίσι). Ο τρόπος που αντιμετωπίστηκαν οι χειρονομίες από τους ανθρώπους του Μεσαίωνα είναι το θέμα της ανακοίνωσης αυτής, η οποία αποτελεί περιληπτική απόδοση του βιβλίου *La raison des gestes dans l'Occident médiéval* (Παρίσι 1990) του ίδιου συγγραφέα. Ο Schmitt εξετάζει όλα τα διαθέσιμα είδη πηγών, φιλολογικά και εικονογραφικά, και συμπεραίνει ότι οι χειρονομίες είχαν τριπλή σημασία για τον μεσαιωνικό άνθρωπο: α) εξέφραζαν τις εσωτερικές κινήσεις της ψυχής, των αισθημάτων και των ηθικών αξιών του ατόμου, β) αποτελούσαν έναν εξωλεκτικό κώδικα επικοινωνίας, κληρονομημένο από την παλιά παράδοση της παγανιστικής ρητορικής, ο οποίος εμπλουτίστηκε από συμβολικές αξίες του Χριστιανισμού και γ) σχετιζόνταν με την αποτελεσματικότητα (πρακτική και συμβολική) πολιτικών ή ιερών τελετών.

Οι αντιλήψεις του Μεσαίωνα για τις χειρονομίες υπέστησαν εξέλιξη, η οποία αποτυπώνεται στα εγχειρίδια οδηγίων, που

απευθύνονταν σε μαθητευόμενους μοναχούς, στα λαϊκά αναγνώσματα, καθώς και στην εικονογραφία της περιόδου. Η σημασία την οποία απέδιδε ο μεσαιωνικός άνθρωπος στο συμβολισμό των χειρονομιών, εμπνευσμένη και από τον μυστικισμό του ύστερου Μεσαίωνα, οδήγησε το ζήτημα των χειρονομιών στο κέντρο της ιδεολογικής αναζήτησης.

4. «The language of gesture in early modern Italy», του Peter Burke (διδάσκει Ιστορία του Πολιτισμού στο Πανεπιστήμιο του Cambridge). Η συμπεριφορά της άρχουσας τάξης στην Ιταλία κατά τους τρεις αιώνες ανάμεσα στο 1500 και 1800 είναι το θέμα που πραγματεύεται ο συγγραφέας στην ανακοίνωσή του. Κατά την περίοδο αυτή είχε ήδη υιοθετεί από Βόρειους (κυρίως Άγγλους) συγγραφείς το στερεότυπο του υπερβολικά χειρονομούντος μεσογειακού (Γάλλου, Ιταλού, Έλληνα). Την ίδια περίοδο εκδίδονται από Ιταλούς συγγραφείς εγχειρίδια καλής συμπεριφοράς, που απευθύνονται στην άρχουσα τάξη και επιβάλλουν την αυτοκυριαρχία στις κινήσεις, με παράλληλη απόρριψη της ισπανικής ακαμψίας, η οποία θεωρείται δείγμα υπερφοβίας και εκζητήσης. Οι ευγενείς παροτρύνονται να αποφεύγουν τη ζωηρότητα των εκδηλώσεων των κατοίκων της υπαίθρου (π.χ. στο χορό), στο πλαίσιο της γενικότερης αυτοσυγκράτησης που εισηγήθηκε η Αντιμεταρρύθμιση αλλά και της σταδιακής διεύθυνσης του δυτικού πολιτισμού στην Ιταλία.

5. «The Renaissance elbow», της Joaneath Spicer (επιμελήτριας της Αναγεννησιακής και Μπαρόκ Τέχνης στην Walters Art Gallery, στη Βαλτιμόρη). Αποτελεί μια γυναικεία ματιά στον τρόπο με τον οποίο η ζωγραφική της Αναγέννησης απεικονίζει την ανδρική υπεροχή στον τομέα της δημόσιας αλλά και της οικογενειακής ζωής. Αρχικά οι αξιωματικοί και αργότερα οι κάθε είδους φορείς εξουσίας ή οι εκπρόσωποί τους παρουσιάζονται στους πί-

νακες του 1500-1650 με έντονα κεκαμμένο τον αγκώνα και το χέρι ακουμπισμένο στο γοφό. Σε συνθέσεις πολυπρόσωπες μπορεί κανείς να διακρίνει την ηγετική φυσιογνωμία ακριβώς από τη στάση αυτή, ακόμη και σε σκηνές που παρουσιάζουν πνευματικούς ανθρώπους, όπως π.χ. στον πίνακα με το μάθημα Ανατομίας του Ρέμπραντ (ο καθηγητής έχει τη χαρακτηριστική στάση). Στα οικογενειακά πορτραίτα ο σύζυγος στέκεται με τον τρόπο αυτό, ενώ τα χέρια της συζύγου διαγράφουν ανοιχτές καμπύλες αποφεύγοντας προσεκτικά κάθε γωνία. Εξάιρεση αποτελεί η απεικόνιση ισχυρών βασιλισσών (όπως η Ελισάβετ Α΄ της Αγγλίας) ή θεαινών της μυθολογίας (Αθηνά).

Η στάση με τους έντονα λυγισμένους αγκώνες επικρίθηκε από σύγχρονους συγγραφείς, όπως ο Έρασμος, ο Giovanni della Casa (*Il Galateo*, 1558) και άλλοι, ως ένδειξη υπέρμετρης αυθάδειας και εγωισμού, διότι εμπεριέχει την τάση του παραγκωνισμού των άλλων. Αντίθετα, η συγκρατημένη στάση θεωρείται ως η ενδεδειγμένη, εκτός από τις περιπτώσεις όπου ο ζωγράφος προσπαθεί να αποδώσει την έννοια της ιεραρχίας ή της προστασίας (στρατός, οικογένεια). Την άποψη των συγγραφέων αυτών απηχεί και η γελοιογραφική απεικόνιση γυναικών των χαμηλών κοινωνικά στρωμάτων, με τα χέρια στη μέση, έτοιμων για καυγά, ή ανδρών που απειλούν σεξουαλικά με την όλη παρουσία τους τις κοπέλες του κοινωνικού τους περιγύρου.

Έτσι η στάση του σώματος που περιλαμβάνει τοποθέτηση του χεριού στη μέση, με έντονα λυγισμένο τον αγκώνα, η οποία, κατά την J. Spicer, πρέπει να έχει στρατιωτική προέλευση, υποδηλώνει σημειολογικά την κοινωνική, οικογενειακή ή σεξουαλική υπεροχή, είτε αυτή εκδηλώνεται ως απειλή είτε ως προστασία των άλλων.

6. «The order of gestures: a social history of sensibilities under the Ancien Regime in France», του Robert Mu-

chembled (καθηγητή Νεώτερης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο XIII στο Παρίσι). Είναι μια ανθρωπολογική προσέγγιση στο θέμα της σημασίας των χειρονομιών, η οποία, κατά τον συγγραφέα, στηρίζεται σε δύο βασικές αρχές: στην έννοια του «κόσμου-θέατρο» (ο όρος δανεισμένος από τον Goffman), όπου οι κοινωνικές σχέσεις διαρκώς «διαδραματίζονται», και στην κοινή σε όλες τις ανθρώπινες και ζωικές κοινωνίες τάση να «ορίζει» κάθε μέλος «τη δική του περιοχή», κατά διαφόρους συνδυασμούς, ανάλογα με τη χώρα, την κουλτούρα, το φύλο, την ηλικία, την κοινωνική θέση, την κατάσταση κλπ. Ο συγγραφέας έχει στηριχθεί κυρίως στη μελέτη δικαστικών εγγράφων της περιοχής του Artois, από την οποία προκύπτει ποιες συμπεριφορές και χειρονομίες ήταν αντίθετες στην καθιερωμένη τάξη, άρα ποια ήταν η τάξη αυτή. Περιγράφει πρακτικές της καθημερινής ζωής, στις οποίες συγκεκριμένες χειρονομίες έχουν καθοριστική σημασία (φλέρτ, γάμος, προλήψεις σχετικές με το θάνατο, χορός, λαϊκές «μαγικές» τελετουργίες κ.ά.). Παρατηρεί την επιμονή της εκκλησίας να επιβάλλει αυτοσυγκράτηση, με την προβολή της άποψης ότι η σωτηρία επιτυγχάνεται με την καταπίεση του σώματος, άποψη η οποία ενισχύθηκε πολύ κατά την εποχή της Αντιμεταρρύθμισης, αλλά κατά της οποίας αντιστάθηκε παθητικά ο αγροτικός κόσμος.

Αντίθετα οι αστοί και οι ευγενείς υιοθέτησαν την τάση του αυτοελέγχου στις δημόσιες σωματικές τους εκδηλώσεις, για να τονίσουν την ανωτερότητά τους απέναντι των αγροτών, των οποίων τη συμπεριφορά γελοιογραφούν ως ζωώδη πολλοί συγγραφείς και καλλιτέχνες της εποχής. Το ιδεώδες της εκλεπτυσμένης αστικής ζωής προβάλλεται μέσα από την απεικόνιση της χοντροκοιμημένης συμπεριφοράς και εμφάνισης των ανθρώπων της υπαίθρου σε μια σειρά από ζωγραφικούς πίνακες που έγιναν ιδιαίτερα δημοφιλείς στα αστικά σαλόνια του 17ου και 18ου αιώνα. Εγχειρίδια «καλών τρόπων» ενισχύουν την παραγωγή της αστικής κουλτούρας, η υποτιθέμενη

υπεροχή της οποίας αντιδιαστέλλεται προς την αγροτική.

7. «The hand of friendship: shaking hands and other gestures in the Dutch Republic», του Herman Roodenburg (μέλους του Τμήματος Ιστορίας του Πολιτισμού στη Βασιλική Ολλανδική Ακαδημία των Επιστημών, Άμστερνταμ). Ο συγγραφέας εξετάζει διαχρονικά τη σημασία της χειραψίας, μέσα από μια ευρύτερη παρατήρηση των τρόπων χαιρετισμού κατά τους νεότερους χρόνους. Πηγές του εγχειρίδια καλής συμπεριφοράς από τη Δανία του 17ου αιώνα, τα οποία απηχούν απόψεις του Ουμανισμού (Έρασμος) αλλά και της Αρχαιότητας (Κικέρων), σχετικές με την ανάγκη αυτοσυγκράτησης στις κάθε είδους σωματικές εκδηλώσεις (ακόμη και στην ένταση της φωνής ή του βλέμματός), ώστε να μη γίνεται κανείς ενοχλητικός και διακυβεύει την καλή εικόνα που τυχόν έχουν οι άλλοι για το άτομό του. Κατά τον Roodenburg, η διαφορά ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις στη Δανία δεν τονιζόταν τόσο έντονα, όσο σε άλλες χώρες της Ευρώπης. Η γλώσσα των «σωστών» χειρονομιών (με βαρύνουσα σημασία ιδιαίτερα στο χώρο της διπλωματίας) απέβλεπε περισσότερο στην ανάπτυξη φιλικών σχέσεων μεταξύ γειτόνων και λιγότερο στην έκφραση σε κοινωνικές και άλλες ιεραρχήσεις. Η καλή φιλική σχέση, η οποία συχνά διαταρασσόταν από ποικίλες αναφεύμενες διαφορές, αποκαθίστατο ενώπιον των «προκρίτων» της γειτονιάς με τη διαδικασία της συμφιλίωσης, κατά τη διάρκεια της οποίας οι «αντιδικοί» έδιναν τα χέρια και αντάλλασαν μεταξύ τους χειραψία. Στο διάστημα λοιπόν από το 16ο ως το 18ο αιώνα η χειραψία σήμαινε τη συμφιλίωση και κατ' επέκταση την εμπορική συμφωνία ή και την αμοιβαία συμφωνία του γάμου ανάμεσα στα ανδρόγυνα (όπως φαίνεται από σχετικά πορτραίτα).

Από το 19ο αιώνα και εξής η χειραψία απαντά και ως χαιρετισμός φίλων, ισότιμων μεταξύ τους, ενώ αποτελούσε υπέρ-

βαση της ιεραρχίας, όταν απευθυνόταν σε κάποιον κοινωνικά ανώτερο. Όσο για την προέλευσή της, ο συγγραφέας εξετάζει διάφορες εκδοχές (Αγγλία, Σκωτία, Γαλλία, Δανία, Ρωσία), οι οποίες εντοπίζονται στη Βόρεια κυρίως Ευρώπη του 17ου αιώνα.

8. «Gesture, ritual, and social order in sixteenth - to eighteenth - century Poland», της Maria Bogucka (καθηγήτριας Νεότερης Ιστορίας στην Πολωνική Ακαδημία Επιστημών). Η συγγραφέας αναλύει τον πομπώδη, σχεδόν τελετουργικό τρόπο συμπεριφοράς, με τον οποίο οι Πολωνοί αριστοκράτες του 18ου αιώνα προσπαθούσαν να κρατήσουν τις αποστάσεις τους από τον απλό λαό και να τονίσουν έτσι την κοινωνική ιεραρχία. Στην υπερβολική μεγαλοπρέπεια των εκδηλώσεών τους η Bogucka επισημαίνει ανατολικές επιδράσεις, ανάμεσα στις οποίες περιλαμβάνονται και η έντονη εξωτερίκευση των συναισθημάτων με θεατρικές σχεδόν χειρονομίες και στάσεις. Έτσι π.χ. ο δημόσιος θρήνος μελών της Δίαιτας από θλίψη ή συγκίνηση για σημαντικά εθνικά γεγονότα, αποτελούσε δείγμα πατριωτισμού και όχι έλλειψης αυτοκυριαρχίας. Ειδικότερα στον τομέα της θρησκευτικής λατρείας και της διπλωματίας οι εκδηλώσεις ήταν τόσο εντυπωσιακές, ώστε συχνά αφηνidiaζαν τους ξένους. Η συγγραφέας αποδίδει την τελετουργική αυτή εκζήτηση στην παρακμή του πολωνικού παρλαμέντου και στην απεγνωσμένη προσπάθεια των Πολωνών αριστοκρατών να διατηρήσουν την εξουσία τους σε μια εποχή, κατά την οποία οι πολιτικές και διπλωματικές ανακατατάξεις στην Ευρώπη προοιωνίζονταν δυσμενές μέλλον για την τύχη της Πολωνίας.

9. «The Kiss sacred and profane: reflections on a cross-cultural confrontation», του Willem Frijhoff (καθηγητή της Ιστορίας του Πολιτισμού στο Πανεπιστήμιο του Rotterdam). Η ανακοίνωση αυτή ασχολείται με τους ποικίλους συμβολισμούς του φιλήματος μέσα στην ιστο-

ρία (τρυφερότητα, αγάπη, πάθος, χαιρετισμός, σεβασμός, υποταγή, συμφιλίωση, συμμαχία, ειρήνη, αλλά και προδοσία, θάνατος, θεραπεία, μαγεία κ.ά.), ανάλογα με την κουλτούρα και τις εκάστοτε συνιστώσες (το αντικείμενο του φιλήματος, τον κοινωνικό περίγυρο, την ηλικία, τον τύπο του φιλήματος, το φύλο ή το μέλος του σώματος στο οποίο απευθύνεται κλπ.). Ο συγγραφέας θίγει μερικές βασικές διαφορές ανάμεσα στον τρόπο που αντιμετωπίζουν το φιλήμα οι Βορειοευρωπαίοι, οι κάτοικοι της Μεσογείου, οι Αφρικανοί, οι Ινδοί, οι Κινέζοι, οι Ιάπωνες και άλλοι λαοί της υδρογείου και επικεντρώνεται κυρίως στη διάκριση ανάμεσα στο ιερό και στο βέβηλο φιλήμα.

Το πρώτο είναι αυτό που αποτελεί μέρος του προσκυνήματος εικόνας, λειψάνων ή άλλων ιερών συμβόλων, ακόμη και του καταγιασμένου εδάφους ιερών χώρων και, κατά τον Frijhoff, προέρχεται από τη βιβλική παράδοση της Θεραπείας μέσω του αγγίγματος ενός ιερού όντος (πβ. και τους θαυματουργούς βασιλείς του M. Bloch). Το δεύτερο, με μεγάλες διακυμάνσεις από κουλτούρα σε κουλτούρα, συνήθως περιέχει κάποια τυποποίηση, όταν τουλάχιστον γίνεται δημόσια (π.χ. φιλή αγάπης, γάμου, χαιρετισμού κλπ.). Στις κρυφές πλευρές του όμως είναι σχεδόν αδύνατο να μελετηθεί από τον ιστορικό. Ακριβώς δε το σημείο αυτό αποτελεί, σύμφωνα με τον συγγραφέα, και τη βασική διάκριση ανάμεσα στα είδη του. Τα φανερά φιλήματα, ιερά ή όχι, υπακούουν περισσότερο στις επιταγές της επικρατούσας κουλτούρας από ό,τι τα άλλα. Έτσι η επιλογή ενός πιστού να φιλήσει ή όχι ένα ιερό σύμβολο (π.χ. το πόδι του αγάλματος του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη ή την εικόνα της Παναγίας της Τήνου) εξαρτάται περισσότερο από το βαθμό στον οποίο θεωρεί ιδιωτική ή δημόσια πράξη την ενέργειά του αυτή και λιγότερο από το σεβασμό, τον οποίο τρέφει για το συγκεκριμένο ιερό σύμβολο.

10. «Gestured masculinity: body and

sociability in rural Andalusia», του Henk Driessen (καθηγητή της Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας στο Πανεπιστήμιο του Nijmegen). Θεωρώντας ως βασικό χώρο κοινωνικής επαφής στις αγροτικές μεσογειακές περιοχές το καφενείο του χωριού ή της γειτονιάς, ο Driessen εξετάζει τους τρόπους με τους οποίους οι άνδρες της Ανδαλουσίας επιδεικνύουν και καταξιώνουν την ανδροπρέπειά τους και μέσα από αυτήν την κοινωνική τους υπόληψη. Ένας ολόκληρος κώδικας στάσεων, πράξεων και χειρονομιών επιστρατεύεται για να προβληθούν η σωματική δύναμη, ο αυτοέλεγχος, η τιμή και η αξιοπρέπεια του Ανδαλουσιανού άνδρα. Σαφής κώδικας καθορίζει ακόμη τα φιλικά περάγματα αλλά και τις σκοπούμενες προσβολές σε βάρος ό-

που θεωρηθεί ότι δεν ανταποκρίνεται απόλυτα στο ανδρικό πρότυπο, του οποίου η κυριαρχία, στον τομέα της εξωτερικής συμπεριφοράς, οφείλει να είναι απόλυτη, καθώς ο κώδικας αυτός θεωρείται ανάρμοστος για τις γυναίκες. Έτσι η χειρονομία γίνεται μέσο επιβολής του αρσενικού σε μια ανδροκρατούμενη μεσογειακή κουλτούρα. Αλλά η κουλτούρα αυτή έχει γελοιογραφικά υπερτονιστεί και από την τουριστική βιομηχανία, η οποία ανάμεσα στα άλλα αξιοθέατα της Ισπανίας εκμεταλλεύεται και το στερεότυπο του ευέξαπτου, χειρονομούντος Ισπανού.

Το βιβλίο καταλήγει με μια επιλεγμένη από τους επιμελητές της έκδοσης βιβλιογραφία για την ιστορία των χειρονομιών κατά θέμα και ιστορική περίοδο.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΥΡΚΙΝΗ

Aleida Assmann, *Construction de la mémoire nationale. Une brève histoire de l'idée allemande de Bildung*, μετάφραση από τα γερμανικά: Françoise Laroche, Παρίσι, Maison des Sciences de l'Homme, 1994, IX + 116 σ.

Ο λόγος: για την εθνική μνήμη. Πιο σωστά, τη σύνθετη, πολύπλευρη, πολύσημη κατασκευή της εθνικής μνήμης. Και κατ'επέκταση, τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, σαν αποτέλεσμα της κατασκευής της εθνικής μνήμης.

Διατρέχοντας με ακρίβεια και συστηματικότητα την ιστορία μιας έννοιας, της έννοιας της Bildung, παρακολουθώντας τις μεταμορφώσεις της μέσα στο λόγο της γερμανικής κοινωνίας, τις ποικίλες χρήσεις της, η Aleida Assmann καταφέρνει με τη σύντομη αυτή μελέτη της να κερδίσει ένα στοίχημα που συγκινεί όλο και περισσότερους «παίχτες» στη δυτική ιστοριογραφία: την παρουσίαση μιας *histoire symbolique*, μιας *συμβολικής ιστορίας* της χώρας της.

Η Bildung, που θα μπορούσε να ερμηνευθεί: παιδεία, εκπαίδευση, αγωγή, καλλιέργεια ή ακόμα «χτίσιμιο» της προσωπι-

κότητας ή «εξευγενισμένη» αστική τάξη, σύμφωνα πάντα με τις ιδεολογικές, πολιτικές, συναισθηματικές απαιτήσεις της ιστορικής στιγμής κατά την οποία χρησιμοποιείται, κατέχει, από τα τέλη του 18ου αιώνα, κεντρική θέση στον ιστορικό λόγο της σύγχρονης Γερμανίας. Και όπως αποδεικνύει η ερευνήτρια είναι, ίσως, ένας από τους κυριότερους «τόπους μνήμης» πάνω στον οποίο θεμελιώνεται συμβολικά η γερμανική εθνική ταυτότητα.

Μιλώντας για «τόπους μνήμης», ως μνημονεύουμε τον Pierre Nora και την ιστορική προσέγγιση των *Lieux de Mémoire* κι ως θυμίζουμε πως στην εισαγωγή του τελευταίου τόμου, ο ίδιος ο εμπνευστής της μεθοδολογίας της «*histoire symbolique*» της Γαλλίας, διερωτάται εάν και κατά πόσο θα ήταν δυνατό το ίδιο εγχείρημα για κοινωνίες που δεν διαμορφώνονται ε-